

KUR'ÂN-I KERÎM'DE ZİKİRİ GEÇEN RÜYALAR

Bünyamin AÇIKALIN*

Özet

Hayatın çok çeşitli yönlerine dair konuları içeren yüce kitabımız, insan için önemli olan rüya hakkında da ayetler içermektedir. Kur'an'da yer alan rüyaları, peygamberlerin ve peygamber olmayanların rüyaları diye ikiye ayırmak mümkündür. Birinci kısımda, İbrahim (a.s.), Yusuf (a.s.) ve Muhammed (s.a.v.)'in rüyaları; ikinci kısımda ise Yusuf (a.s.)'in zindandaki iki arkadaşı ile onun döneminde yaşayan Mısır melikinın rüyası ele alınmaktadır. Ayrıca makalenin başında Kur'an'da geçen rüya ile ilgili kelimelerin sözlük anlamları hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, rüya, düş, tabir, rüya yorumu, uyku.

DREAMS IN THE HOLY QURAN

Summary

Various aspects of life are included in our Holy Book Quran, it also includes verses about dreams, which are very important to human. We can divide dreams mentioned in the Holy Quran to prophets' dreams and others' dreams. In the first section, there are Prophet Ibrahim, Prophet Yusuf and Prophet Muhammed's dreams; in the second section there are Prophet Yusuf's prison friends' and Egypt King's dreams. Also related words mentioned in the Holy Quran are examined in the paper.

Key words: Quran, dream, dream interpretation, sleep.

* Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Tefsir Bilim Dalı Öğretim Üyesi, bunyaminacikalin@kilis.edu.tr

I- KUR'AN'DA RÜYA İLE İLGİLİ KELİMELER

A-RÜYA KELİMESİNİN SÖZLÜK ANLAMI

Rüya, “رَأَى” fiilinin masdarıdır. “رَأَى” fiili; görülebilir ve idrak edilebilir şeyleri gördü, kavradı manasına gelmektedir. Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât* isimli eserinde nefsin yetenekleri açısından, fiilin: Duyu organları ve bunların yerine geçecek şeylerle görme¹; vehm (tahmin) ve hayal etme²; tefekkür etme, düşünme³; akletme⁴ manalarını ifade etmede kullanıldığını belirtmektedir.⁵

Rüya, “رَأَى” (رَأَى) fiil kökünden “فُعْلَى” kalıbında bir masdar olup uykuda birşeyi görmek demektir. İsim olarak da uykuda görülen şey manasına gelir.⁶ Bazan hemze hafifletilip vavlı olarak “رُؤْيَا” şeklinde bazan da hemze “ي” harfine çevirilerek “رُؤْيَا” şeklinde râ harfinin esresi veya ötresi ile okunur.

Rüya (رُؤْيَا) kelimesi tenvinsiz olarak okunur. Çoğulu “ruen” (رُؤْيَا) şeklinde tenvinlidir “رُؤْيَا” örneğinde olduğu gibi.⁹ Bu kelimenin çoğulu olmaz diyenler de vardır.¹⁰

Rüya kelimesi masdar olarak görmek manasına gelen “الرُّؤْيَا” (er-Rü’yet) kelimesiyle eş anlamlıdır. Fakat الرُّؤْيَا uyanıklıkta, الرُّؤْيَا uykuda görmek manasında kullanılır. Bu iki kelime arasındaki fark; neseb bakımından yakınlık, akrabalık manasına gelen “الْقُرْبَى” masdarı ile ibadet vs. ile elde edilen yakınlık manasına gelen “الْقُرْبَى” masdarında olduğu gibi dişilik alâmeti olan “ة” ile “ي” harflerindedir.¹¹

¹ Tekâsür, 102/ 6-7; Zümer, 39/60; Tevbe, 9/105; A’raf, 7/27.

² Enfâl, 8/50.

³ Enfâl, 8/48.

⁴ Necm, 53/11.

⁵ el-Hüseyn b. Muhammed el-Ma’rûf bi’r- Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur’ân*, Beyrut, trs. s. 209 .

⁶ Huseyn b. Muhammed Râgıb el-İsfehânî (v. 502), *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur’an*, Beyrut, trs. 209; İsmail b. Hammâd el-Cevherî (v.1009), *es-Sihâh*, ikinci baskı, Kâhire, 1982, VI, 234; Ebu'l-Fadl Cemâlu’d-Dîn Muhammed b. Mükerrrem İbni Manzur el-Afrikî, el-Mısırî (v.1311), *Lisânü'l-Arab*, XIV, 297; Ahmed Âsım Efendi, *el-Okyânüsü'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, İstanbul, h. 1305, III, 817.

⁷ Ebû Abdurrahmân el-Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, ikinci baskı, h. 1410, VIII, 307; İsfehânî, *el-Müfredât*, 209.

⁸ Halil b. Ahmed, age, VIII, 307; Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmud b. ez-Zemahşerî, el-Harizmî, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûnu'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te’vil*, Beyrut, II, 303.

⁹ Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2349.

¹⁰ Halil b. Ahmed, age, VIII, 307; İbni Manzur, *Lisânü'l-Arab*, XIV, 297.

¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 303; Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddin (v. 1270/1853), *Rûhu'l-Meânî fi Tefsîri'l-Kur’ani'l-Azîm ve’s-Seb’i'l-Mesânî*, Beyrut, trs. XXII, 181.

B- RÜYA KELİMESİYLE EŞANLAMLI SÖZCÜKLER

1- Hulm (أَلْحَمُّ)

حَلَمٌ “Ha- Le-Me” kökünden, أَلْحَمُّ (hilm) masdarı, nefsin ve tabiatını, kızgınlığın heyecanından korumak manasındadır. Bu kelimeye akıl manasını verenler de vardır. Esasında, hilm akıl manasına gelmez, ama akıllı olmanın gerektirdiği birşey olduğu için hilmi, akılla açıklamak mümkündür.¹²

أَلْحَمُّ “Ha-Le-Me” kökünden “فَعَلٌ” kalıbında bir masdardır “رُبْعٌ” örneğinde olduğu gibi. İsim olarak “Uykuda görülen şey, kuruntu” manalarına gelir. Çoğulu “أَحْلَامٌ”dır.¹³

Hz. Peygamber bir hadislerinde;

الرُّؤْيَا مِنَ اللَّهِ وَالْحُلْمُ مِنَ الشَّيْطَانِ

“Rüya, Allah’tan, hilm ise şeytandandır”¹⁴ buyurmaktadır. Bu hadiste de belirtildiği gibi hulm, sâdık rüyaların zıddı olarak kullanılmaktadır.

أَلْحَمُّ herhangi birisi için rüya gördü, أَلْحَمُّ herhangi birisini rüyasında gördü demektir.

ضِبْعَةٌ kelimesi Kur’an’da ayrıca bitki ve ot demeti anlamına gelen kelimesinin çoğulu أَضْعَاثٌ kelimesine izafetle kullanılmıştır. Eğer görülen rüya birbiriyle alakalı olmayan görüntülerden oluşuyorsa “dığs” olarak adlandırılır.¹⁵ Kur’an’da, الأَحْلَامُ kelimesine izafe edilerek “ot demeti gibi karmakarışık hayaller ve evham karışımı düşler” manasında kullanılmıştır;

قَالُوا أَضْعَاثٌ أَحْلَامٍ

“(Yorumcular) dediler ki: Bunlar karmakarışık düşlerdir”.¹⁶

2- Menâm (الْمَنَامُ)

“Ne-Ve-Me” (نَوْمٌ) kökünden mimli masdar olup, uyku manasına gelir. Uyku hakkında âlimlerimizin farklı görüşleri vardır. Hepsinde de haklılık payı bulunan bu görüşler şunlardır:

a- Allah(c.c.)’ın, nefsi ölüm olmaksızın cansız gibi bir hale getirmesidir.”

اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا

“Allah, ölenin ölüm zamanı gelince, ölmeyenin de uykusunda iken canlarını alır...”¹⁷ âyetinde bu manadadır.

¹² İsfahânî, el-Müfredât, 129.

¹³ Cevherî, es-Sihâh, V, 1903; İsfahânî, el-Müfredât, 129.

¹⁴ Buhârî, Tabir, 3, 4, 10, 14, Bed’u’l-Halk, 11, Tibb, 39; Müslim, Rüya, 201; Ebû Dâvud, Edeb, 88; Tirmizî, Rüya, 5; Muvatta, Rüya, 4; Ahmed b. Hanbel, 5, 296, 300, 305, 310.

¹⁵ Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer (v.606), et-Tefsîru’l-Kebîr, Tahran, trs. XVIII, 147.

¹⁶ Yusuf, 12/ 44.

¹⁷ Zümer, 39/ 42.

b- Küçük ölümdür. Ölüm ise ağır bir uykudur.¹⁸
Menâm kelimesi uyku, uyku yeri ve hulm (rüya) manasına gelir.
وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا

“Uykunuzu bir dinlenme kıldık.”¹⁹

وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ
“Gece olsun gündüz olsun, uyumanız da onun (varlığının)
delillerindendir.”²⁰

... إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ...
“...Ben rüyamda seni boğazlıyorum...”²¹

3- Ehâdîs (أحاديث)

“Ha-De-Se” (حَدَّثَ) fiil kökünden gelmektedir. İnsana, uykuda veya uyanık iken, işitme, ilham veya vahy olarak ulaşan sözlere denir.

وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ
“Ve bana olayların (rüyaların) yorumunu da öğrettin.”²²

4- Büşrâ (بشري)

“Be- Şe- Ra” (بَشَّرَ) fiil kökünden türeyen bir masdardır. “Tebşîr” ve “İstibşâr” masdarları, sevinçli, müjdeli haber verme manalarına gelmektedir.

قَالُوا لَا تَوْجَلْ إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ
“Dediler ki: Korkma; biz sana bilgin bir oğul müjdeliyoruz.”²³
بشري masdarı da aynı manadadır.

لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ
“Dünya hayatında da ahirette de onlara müjde vardır.”²⁴

Aşağıdaki hadise dayanarak bazı âlimler, bir önceki âyette belirtilen müjdenin “sadık rüya” olduğunu söylemektedirler. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

“Vahiy kesildi mübeşşirât kaldı. O da mü'minin rüyasıdır.”²⁵

¹⁸ İsfehânî, el-Müfredât, 510.

¹⁹ Nebe, 78/9.

²⁰ Rûm, 30/23.

²¹ Sâffât, 37/102.

²² Yusuf, 12/101.

²³ Hicr, 15/ 53.

²⁴ Yûnus, 10/ 64.

²⁵ Buhârî, Tabir, 5.

C- RÜYAYI YORUMLAMAKTA KULLANILAN KELİMELER

1- Tabir (تعبير)

Ta'bîr; “A-Be-Ra” (عَبَرَ) fiil kökünden tef'îl (تَفْعِيل) kalıbında bir masdardır. Rüya açıklamak, kendisiyle ilgili birşeyi açıklamak, herhangi bir kimse veya birşey hakkında konuşmak ve topluca bir parayı ayırıp, ne olduğunu ve ne kadar olduğunu bilmek için tartmak manalarına gelmektedir.²⁶

عَبَّرْتُ الرُّؤْيَا تَعْبِيرًا “Rüyayı açıkladım, yorumladım, yani rüyanın her iki tarafını düşünüp bir tarafından (rüyadaki görüntülerden) diğer tarafına (rüyadaki görüntülerin levhi mahfuzdaki karşılıklarına) geçtim demektir.²⁷ Yani tabîr, görülen rüyanın zâhirinden bâtınına geçmektir. Te'vîl kelimesi de aynı manaya gelmekle beraber “tabir” kelimesinden daha umûmîdir. Te'vîl, rüya ta'biriyle birlikte başka manalar için de kullanılmaktadır.²⁸

إِسْتَعْبَرْتُ فَلَانَا لِرُّؤْيَايَ “Rüyamı (yorumlaması için) falancaya anlattım”, demektir.²⁹

“Ubûr” masdarı yüzerek, gemiyle, deve sırtında veya köprüyle nehrin bir kıyısından diğerine geçmek, rüya yorumlamak, ağlamak, (yoldan) geçmek, ölmek manalarına gelmektedir.³⁰

“عَبَّرْتُ النَّهْرَ”; “nehirin karşı kıyısına geçtim”

عَبَّرْتُ الرُّؤْيَا “rüyayı yorumladım” demektir. Nitekim Kur'ân'da;

أَنْ كُنْتُمْ لِلرُّؤْيَا تَعْبُرُونَ

“Eğer siz rüya yorumluyorsanız”³¹ buyurulmaktadır.

عَبَرَ الْقَوْمُ “Kavim öldü, yani dünya köprüsünden geçerek âhirete intikal etti” demektir

Görüldüğü gibi, hem “ubûr” hem de “tabîr” masdarları, rüya yorumlama manasına gelmektedir. Türkçe’de bu mana için sadece “tabir” masdarı kullanılmakla birlikte, “ubûr” masdarı Arapça’da daha fasihtir.

2- Tevil (تأويل)

“E-Ve-Le” (أَوَّل) fiil kökünden tef'îl “تَفْعِيل” kalıbında bir masdardır. Bir şeyin döndüğü manayı tefsir etmek, açıklamak manasına gelmektedir.³² Döndürdü manasına da gelir. Mesala birşeyini yitiren kimseye duâ ederken أَوَّلَ اللَّهِ عَلَيْكَ ضَالَّتْكَ “Allah (c.c.) sana kaybettiğin şeyi geri döndürsün” denir.

²⁶ Cevherî, es-Sihâh, II, 734.

²⁷ Râzî, age, XVIII, 147.

²⁸ İsfahânî, el-Müfredât, 320.

²⁹ Cevherî, age, II, 734.

³⁰ İsfahânî, age, 320.

³¹ Yusuf, 12/ 43.

³² Cevherî, es-Sihâh, IV, 1627.

Bir sözü te'vîl etmek demek, onu tefsir etmek açıklamak, yani o sözün dönüp dolaşacağı en son manayı vermek demektir. Kur'ân- ı Kerîm'de;

وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ

“Hâlbuki onun te'vîlini (dönüp dolaştığı manayı) ancak Allah (c.c.) bilir”³³ buyurulmaktadır.

Rüyayı te'vîl etmek ise onu ta'bîr etmek, yorumlamak, rüyadaki görüntülerin esas manalarına dönmek demektir. Aşağıdaki âyette kelime, bu manada kullanılmıştır;

وَيُعَلِّمُكَ مِنَ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ

“Ve sana (rüyada görülen) olayların yorumunu öğretecek”³⁴

II- KUR'ÂN'DA GEÇEN RÜYALAR

A- PEYGAMBERLERİN RÜYALARI

1- Hz. İbrahim'in Rüyası ve Yorumu

Kur'ân'da Hz. İbrahim'in görmüş olduğu rüya, Sâffât sûresi, 101-113. âyetlerde anlatılmaktadır. Hz. İbrahim oğlu olursa, onu Allah (c.c.)'a kurban etmeyi adanmıştı.³⁵ Adağın yerine getirilme zamanı geldiğinde bir gece rüyasında oğlu İsmail (a.s.)'ı kurban ettiğini gördü. İlk gece rüyanın sıhhatinde şüpheye düştü, ondan dolayı bu ilk güne “Yevm-i Terviye” denildi. Ertesi gece de aynı rüya tekrar edince bu rüyanın sâdik olduğunu anladı; bundan dolayı ikinci güne “Yevm-i Arefe” denildi. Ertesi gece de aynı rüya tekrarlanınca artık rüyanın sıhhati hakkında hiçbir şüphesi kalmadı. O geceden sonra oğlunu kurban etmeye götürdüğü için üçüncü güne de “Yevm-i Nahr” denildi.³⁶

Âyette, İbrahim (a.s.)'ın, rüyasının tekrarına delalet etmek üzere, muzârî sîgasıyla “إِنِّي أُرِي” (görüyorum) deyip mâzî sîgasıyla, “رَأَيْتُ” (gördüm) dememesi rüyanın üç gece tekrarlandığını doğrulamaktadır.³⁷

İbrahim (a.s.) rüyasını oğluna anlatıp onun da görüşünü almak istedi. Oğlu cevaben Allah (c.c.)'ın emrini yerine getirmesi gerektiğini babasına bildirdi. Artık İbrahim (a.s.)'a rüyasını uygulamak kalmıştı. Oğlunu kurban etmek istediği yere götürdü, bıçağı onun boğazına sürdü; fakat bıçak

³³ Âl-i İmrân, 3/ 7.

³⁴ Yusuf, 12/ 6.

³⁵ Alâu'd-Dîn Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî el-Hâzin, **Lübâbu't-Te'vîl fi Meâni't-Tenzîl**, Beyrut, trs. IV, 22.

³⁶ Fahrüddin Râzî, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, XXVI, 153; Elmalılı Muhammed Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979, VI, 4062; Konyalı M. Vehbi efendi, **Hulâsatu'l-Beyân**, İstanbul, 1966, XII, 4732.

³⁷ Ebu'l-Berekât en-Neseî, **Tefsîru'n-Neseî Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1988, IV, 25.

kesmedi. Tam bu sırada “rüyanı doğruladın” diye bir nida işitti ve oğlunun yerine bir koç fidiye olarak gönderildi.³⁸

Hz. İbrahim, gördüğü rüyanın gerektirdiği gibi davranmıştır. Peygamber rüyalarının, vahyin bir parçası olduğunu daha önce belirtmiştik. Fakat peygamberlerin gördüğü bütün rüyalar vahy değildir. Râzî, Hz. İbrahim’in rüyası ile ilgili âyeti tefsir ederken, İbrahim (a.s.)’ın gördüğü rüyanın bağlayıcı bir delil olmadığını savunmuştur. Eğer öyle olsaydı, rüyada emredileni yapmak için oğluna danışmasına gerek yoktu. Hem Hz. İbrahim, rüyayı üç gece üst üste gördükten sonra uygulamıştı. Bağlayıcı bir delil olmamasına rağmen, Hz. İbrahim’in sırf rüyada gördüğü bir emirle oğlunu kesmeye kalkışmasının sebebi, rüyasının açık bir vahy ile desteklenmesidir.

Râzî’ye göre Kur’ân’da peygamberlerin gördükleri rüyalar üç derecedir³⁹:

a- Birinci derece: Görüldüğü gibi çıkan rüyalar. Hz. Muhammed’in rüyası gibi.⁴⁰

b- İkinci derece: Görülenden biraz farklı çıkan rüyalar. Hz. İbrahim’in rüyası gibi.⁴¹

c- Üçüncü derece: Tabire ihtiyaç duyan rüyalar. Hz. Yusuf’un rüyası gibi.⁴²

Hz. İbrahim’e oğlunu kurban etme emrinin rüyada gelmesinin bazı hikmetleri vardır:

a- Emir hem baba, hem de oğul için uygulaması gerçekten ağırdır. Bundan dolayı İbrahim (a.s.)’a emrin önce rüyada bildirilmesi onu bir nevi alıştırmak içindir.

b- Peygamberlerin rüyalarını Allah (c.c.) gerçek kılmıştır. Bu da Peygamberlerin uykuda da uyanıklıkta da doğru olduklarının bir delilidir. İbrahim (a.s.)’a bu emrin rüyada verilmesi onun ne kadar doğru bir peygamber olduğunu ispatlamaktadır.

³⁸ Râzî, age, XXVI, 157.

³⁹ Râzî, age, XXVI, 157.

⁴⁰ Hz. Muhammed, Mekke’nin fethinden önce, Mekke’ye müslümanların, saçlarını traş etmiş veya kısaltmış olarak gireceklerini görmüştü. Bu rüya, aynen görüldüğü gibi -bir yıl gecikmeli olarak- gerçekleşmişti.

⁴¹ Hz. İbrahim, rüyada, oğlunu kestiğini görmüş, fakat rüya, gördüğü gibi meydana gelmemiştir. Çünkü O (a.s.) oğlunu değil, oğlunun yerine gönderilen koçu kesmiştir.

⁴² Hz. Yusuf, rüyada, “Onbir yıldız, Ay ve Güneş’in kendisine secde ettiğini görmüştü. Bu, tabire ihtiyaç duyulan bir rüya idi. Nitekim Hz. Yakub bu rüyayı, Hz. Yusuf’un şânının yüceliğiyle tabir etmiştir. Hatta rüyasını kardeşlerine anlatmamasını, aksi takdirde, kıskançlıkları yüzünden kendisine tuzak kurabileceklerini Hz. Yusuf’a anlatmıştır. Hz. Yusuf’un, rüyasındaki, Onbir yıldız kardeşleri, Ay ve Güneş de ana-babası, onların kendisine secde etmeleri de Hz. Yusuf’un şânının yüceliği ile tabir edilmiştir.

Kurban edilen oğulun hangisi olduğu hakkında ihtilaf edilmiştir. Taberî her iki görüşü de destekler mahiyetteki rivayetleri ayrı ayrı zikrettikten sonra, söz konusu oğulun Hz. İshâk olduğu görüşünü tercih etmiştir.⁴³ Kurtubî⁴⁴ ve çağımız müfessirlerinden Süleyman Ateş de aynı görüşü savunmaktadır.⁴⁵ Tevrat'ta da kurban edilen oğulun, Hz. İshâk olduğu belirtilmektedir.⁴⁶ Tevrat'ta "biricik oğul" ibâresi geçmektedir. Biricik oğul ilk çocuk için kullanılır. Zaten uzun bir süredir çocuğu olmayan için doğan oğul kıymetlidir. Bu oğulun kurban edilmesi daha ağır bir imtihandır. İbrahim (a.s.)'ın ilk oğlu İsmail (a.s.)'dır. Bunda müslümanların ve kitab ehlinin ittifâkı sözkonusudur. İbrahim (a.s.), İsmail (a.s.) doğduğunda 86, İshâk (a.s.) doğduğunda 99 yaşındaydı. İlk oğul İsmail (a.s.) varken babasına "biricik oğulun İshâk (a.s.)'ı al" diye bir emir nasıl verilebilir. İbn Kesîr, Tevrat'taki bu çelişkiye dikkat çekerek Tevrat'ın tahrif edildiğini söylemektedir.⁴⁷

⁴³ Bkz. Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, **Câmiu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'an**, Beyrut, 1978 (üçüncü baskı), XXIII, 54.

⁴⁴ Kurtubî, âyetin zâhirine göre kurban edilen oğulun İshak (a.s.) olduğunu söylemiştir. Nitekim ona göre:
 وَأَيُّهَا عَلِيُّ وَعَلِيَّ اسْتِخْلَاقُ
 Kurtubî, Muâviye' den gelen aşağıdaki rivayeti sağlam bulmamaktadır. Bu rivayete göre: "Bir adam Hz. Peygambere gelerek:- Ey iki kurbanlığın oğlu dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber gülümsedi. Muâviye iki kurbanlık oğuldan İsmail (a.s.) ile Hz. Peygamberin babası Abdullah'ın kastedildiğini söylemiştir." Kurtubî buna ilâveten, Araplara göre amcanın baba gibi kabul edildiğini söylemektedir. Yani İsmail (a.s.)'ın kardeşi İshak (a.s.) aynı zamanda Hz. peygamberin babası sayılabilir. Bkz. Kurtubî Ebû Abdullah Muhammed b. el-Ensârî, **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an**, Beyrut, trs. XV, 67 vd.

⁴⁵ Süleyman Ateş'e göre Sâffât sûresi 101-102. âyette İbrahim (a.s.)'a müjdelenen oğul, kurban edilmesi emrolunan oğul olmalıdır. İbrahim (a.s.)'a müjdelenen oğul da İshak (a.s.)'dır. Çünkü kısır ve yaşlı bir kadının çocuk doğurması bir müjde olabilir. Genç bir câriyenin çocuk doğurması zaten normal bir olaydır. Ateş, müslüman âlimlerin çoğunluğu tarafından kurban edilen oğulun İsmail (a.s.) olarak kabul edilmesini iki sebebe bağlamaktadır:

a- Arap ırkı, İsmail (a.s.)'ın soyundan, Yahudiler de İshak (a.s.)'ın soyundan gelmiştir. Kesilmeyi kabullenmek ve bu uğurda tam bir teslimiyet göstermek kolay birşey değildir. Bunu kabullenmek, büyük bir özveri ister. Aynı zamanda böyle bir imtihani başarmak büyük bir şerefi gerektirir. Müslümanlar bu şerefin, soyundan geldikleri İsmail (a.s.)'a ait olmasını istemişlerdir.

b- Hacda yapılan Şeytan taşlama vazifelerinin kurban olayına izafe edilmesinden dolayıdır. Kurban olayında, Şeytan, Mina'da İbrahim (a.s.)'ı ve oğlunu kandırmak istemiş Akabede Hz. İbrahim Şeytanı kovmuş, fakat Şeytan bu defada Meş'ar'da Hz. İbrahim'in karşısına çıkmış o da küçük orta ve büyük Cemrelerde Şeytanı taşlamıştır. bkz. Süleyman Ateş, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, İstanbul, 1988, VII, 415, 416.

⁴⁶ Tekvin bölümü, 16-23 bâblar.

⁴⁷ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, (Tahkikli neşir) İstanbul, 1984, VII, 23.

Tevrat, kurban edilen oğulun, Hz. İshâk olduğunu belirtirken, Barnabas İncilinde kurban edilen oğulun, Hz. İsmail olduğu çeşitli yerlerde, defalarca geçmektedir.⁴⁸

Râzî,⁴⁹ İbn Kesir,⁵⁰ Kâsımî,⁵¹ Elmalılı,⁵² Konyalı Mehmed Vehbi Efendi,⁵³ Mevdûdî,⁵⁴ Said Havva,⁵⁵ gibi müfessirler ise kurban edilen oğulun, Hz. İsmail olduğu görüşünü tercih etmişlerdir. Celâleddîn Suyûtî gibi bazı âlimler de iki görüş arasında bir tercih yapmamışlardır.⁵⁶ İbn Abbas ve Hasan Basri'den her iki görüşe ait rivayet vardır.⁵⁷

“İbrahim (a.s.)’ın gördüğü rüya neticesi oğlunu kurban etmesi ve Allah (c.c.)’ın oğluna fidye olarak bir koç göndermesi” İbrahim (a.s.) ve oğlunun sonradan gelen nesiller tarafından hayırla hatırlanmalarına vesile olmuştur. Hatta müslümanlar İbrahim (a.s.)’dan kalma bir sünnet olarak kurban emrini uygulamakta ve o günü bayram olarak kutlamaktadırlar.

2- Hz. Yusuf’un Rüyası ve Yorumu

Kur’ân’da Hz. Yusuf’un rüyası, Yusuf sûresi dördüncü âyette anlatılmaktadır. Hz. Yusuf rüyasında onbir yıldız, ay ve güneşin kendisine secde ettiğini görmüştü. Rüyasını babasına anlattığında babası, bunu

⁴⁸ Mesela, bkz. **Barnabas İncili**, Trc. Mehmet Yıldız, İstanbul, trs. s. 68.

⁴⁹ Râzî, age, XXVI, 153 vd.

⁵⁰ İbn Kesir, **Tefsîr**, VII, 23.

⁵¹ Kâsımî, Muhammed Cemâlû’d-Dîn, **Mehâsinü’t-Te’vîl**, 1957 (birinci baskı), XIV, 36 vd.

⁵² Elmalılı; Muhammed b. İshâk, Taberî, Muhyiddin Arabî, gibi zâtların kurban edilen oğulun İshak (a.s.) olduğunu tercih ettiklerini belirttikten sonra bu görüşü reddetmektedir. Delil olarak da aşağıdaki âyetlerde yapılan atıfları göstermektedir:

“Bir de onu İshak (a.s.) ile müjdeledik” (Sâffât, 37/112) âyeti, “ Biz onu yumuşak huylu bir oğulla müjdeledik” (Sâffât, 37/101) âyeti üzerine atıftır. Atıf ile kendisine atfedilenin ayrı şeyler olması Arap dili kâidesidir. (Ayrıca bkz. Konyalı, **Hulâsatu’l-Beyân**, XII, 4732) Yani birinci âyette kastedilenle ikincisinde kastedilen oğulların ayrı ayrı oğullar olması gerekir. Dolayısıyla “Biz onu yumuşak huylu bir oğulla müjdeledik” âyetinde kastedilen oğul İshak (a.s.) değildir. Bu oğul, Kurban olayında adı geçen İsmail (a.s.)’dır. Aynı şekilde Sâffât sûresi, 113. Âyetteki « zamiri İsmail (a.s.) dir. Zamirin İbrahim (a.s.)’a ait olması durumunda İbrahim (a.s.)’ın zürriyeti, İshak (a.s.)’ın zürriyetine karşılık getirilmiş olur. Hâlbuki İshak (a.s.) zaten İbrahim (a.s.)’ın soyundandır. Dolayısıyla zamir İshak (a.s.)’ın zürriyetinden başkası olmalıdır ki bu da İsmail (a.s.)’ın zürriyetidir. Aynı şekilde **وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا** deki **هَمَّا** zamirinden maksat ta İbrahim (a.s.)’ın iki oğlu olmalıdır. Eğer bu zamir İbrahim (a.s.) ile İshak (a.s.)’a gönderilse bile İshak (a.s.)’ın zürriyeti karşılığında İbrahim (a.s.)’ın zürriyetinin farklı olması gerekir. Bu da İsmail (a.s.)’ın zürriyetidir (bkz. Elmalılı, **Hak Dini**, VI, 4064 vd.).

⁵³ Konyalı, age, XII, 4732.

⁵⁴ Ebu’l-A’lâ Mevdûdî, **Tefhîmu’l-Kur’an**, İstanbul, 1986, V, 31 vd.

⁵⁵ Said Havva, **el-Esâs fi’t-Tefsîr**, İstanbul, 1989, XII, 249 vd.

⁵⁶ Âlûsî, **Tefsîru Rûhi’l-Meânî**, XXIII, 136.

⁵⁷ Hazin, **Lübâbu’t-Te’vîl**, IV, 21; Mevdûdî, **Tefhim**, V, 31.

kardeşlerine anlatmamasını, çünkü bu rüya sebebiyle kardeşlerinin kendisine kötülük yapabileceklerini söylemişti.

Allah, (c.c.) rüyanın anlatıldığı âyetin devamında Hz. Yusuf'u seçkin kullarının arasına katacağını, ona rüyaların yorumunu öğreteceğini, ona olan nimetini, daha önce de babaları, İbrahim ve İshâk (a.s.)'a tamamladığı gibi tamamlayacağını müjdelemiştir.

Hz. Yusuf'un rüyası görüldüğü gibi çıkmıştır. Kıssanın sonunda Yakub (a.s.), hanımı ve çocukları Mısır'a gelmiş, Yusuf (a.s.)'in önünde secdeye kapanmışlardır.

Yusuf (a.s.)'in kıssasına, onun görmüş olduğu rüya ile başlanmıştır. Ona, henüz yaşı küçük iken, ilerde şanınin yüce olacağına delalet eden rüya gösterilmesi, onu peygamberliğe alıştırmak içindir. Aynı durum Hz. Muhammed için de geçerli olmuştur. Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre; Muhammed (s.a.s.)'e vahy sadık rüyalar şeklinde gelmeye başlamıştı. Gördüğü her rüya sabah aydınlığı gibi zuhûr ederdi.⁵⁸

Böyle bir rüya ile kıssaya başlanması onun faziletini, temiz ve pâk kişiliğini, sabrını anlatmaya zemin hazırlamak içindir. Allah, (c.c.) herhangi bir sıkıntıyla karşılaştığında, âkibetinin güzel olacağını hatırlayarak sevinmesi, teselli olması için Yusuf (a.s.)'a bu rüyayı göstermiştir.⁵⁹ Yusuf (a.s.), peygamber soyundandı. Ataları İbrahim ve İshâk (a.s.) gibi, rüyanın gelecekte haber veren bir işaret olduğunu biliyordu.

Yusuf (a.s.), ya ilham ya da babasının öğretmesi neticesi rüyaların tabiri olduğunu, yıldız, güneş ve ayın şerefli varlıklar olduğunu, bu varlıkların kendisine secde etmesinin şânının yüceliğine işaret olduğunu biliyordu. Rüyasını babasına anlattı. Yakub (a.s.) da oğlunun anlattığı rüyanın neye işaret ettiğini anladı. Çünkü Hz. Yusuf'un görmüş olduğu rüyanın tabiri kapalı değildi. Şöyle ki:

Hz. Yusuf'un onbir tane erkek kardeşi vardı,⁶⁰ rüyadaki onbir yıldız işte bu kardeşlere, güneş ve ay ise ana - babasına delalet ediyordu. Onların Yusuf (a.s.)'a secde etmeleri ise, ilerde ona itâat etmelerine, ona boyun eğmelerine ve onun emri altına girmelerine delâlet ediyordu.⁶¹

Görüldüğü gibi rüya, Hz. Yusuf'un şanınin yüceliğine işaretetti. Yakub (a.s.) ise kardeşlerinin Yusuf (a.s.)'i kıskandıklarını ve böyle bir rüyanın

⁵⁸ **Buhârî**, Bed'i'l-Vahy, 3, Ta'bîr, 1, **Müslim**, İman, 252.

⁵⁹ Muhammed Tâhir İbni Âşûr, **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, Tunus, 1984, XII, 208.

⁶⁰ İbn Âşûr'a göre Yusuf (a.s.)'in bir kardeşi (Bünyamin) ana-baba bir, diğerleri baba bir fakat anneleri farklı idi. Kardeşlerinin bir kısmının annesi, Yusuf (a.s.)'in teyzesi Liya, diğer kısmının annesi de Liya'nın, kocası Yakub (a.s.)'a bağlı olduğu Belhe isimli bir câriye idi. bkz. İbn Âşûr, **Et-Tahrîr**, XII, 220.

⁶¹ Konyalı, age, VI, 2459.

onların kıskançlıklarını alevlendireceğini biliyordu. Çünkü kardeşleri de rüyanın tabirini anlayabilirlerdi.⁶²

Yakub, (a.s.) rüyanın delalet ettiği şeyin olmasını istemediği için değil, kardeşlerinin Yusuf (a.s.)'a tuzak kurmalarını önlemek için oğlundan, rüyasını kardeşlerine anlatmamasını istemiştir.⁶³

Tevrat'ta, kardeşleri gibi Yakub (a.s.)'ın da oğlunun rüyasından hoşlanmadığı anlatılmaktadır: “Ve babasına ve kardeşlerine anlattı ve babası onu azarlayıp kendisine dedi: Bu gördüğün rüya nedir? Gerçek ben ve anan ve kardeşlerin yere kadar iğilmek için mi geleceğiz? Kardeşleri onu kıskandılar; fakat babası bu sözü yüreğinde tuttu”.⁶⁴

Tevrat'taki bu ifade Yâ'kûb (a.s.) gibi bir peygambere yakışmayan, onun söylemesi mümkün olmayan bir ifadedir. Çünkü Yusuf (a.s.) gördüğü rüyayı hiç bir şekilde böbürlenmek için anlatmamıştır. Onun yaptığı, sadece Allah (c.c.)'ın kendisine vereceği nimetlere işaret eden rüyasını anlatmaktır. Allah (c.c.)'ın yükseltmek istediği bir insanı kıskanmak, değil bir peygambere hiç kimseye yakışmaz. Kaldı ki kendisine nimet verilecek olan kişi oğludur.⁶⁵

Yakub (a.s.)'ın oğluna rüyasını gizlemesi için verdiği nasihattan, nimetin ortaya çıkana, elde edilene kadar gizlenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim Muhammed (a.s.) da: “İhtiyaçlarınızı gidermeye, onları gizli tutarak yardım edin. Çünkü nimet sahibi her insan kıskanlıdır” buyurmuştur.⁶⁶

Hz. Yusuf âyette belirtildiği gibi “onbir yıldız, ay ve güneşin bana secde ettiğini gördüm” derken rüyada görmeyi kasetmiştir. Bunun iki sebebi vardır:

a- Hakikatta yıldızlar secde etmezler. Yusuf (a.s.) Yıldızlar güneş ve ayın, secde ettiklerini uyanıklıkta değil, olsa olsa rüyada görmüş olmalıdır.

b- Bu âyeti takib eden âyette Hz. Ya'kub “rüyanı kardeşlerine anlatma” demiştir. Bu da Hz. Yusuf'un anlattığı şeyleri rüyasında gördüğünü ispatlamaktadır.

Yusuf (a.s.), rüyasını anlattığı âyette iki defa “gördüm” fiilini kullanmıştır. Bunun nedeni şudur: O, birincide onları görmeyi, ikincide onların secde ettiğini görmeyi kasetmiştir. Bazı âlimler ikinci fiilin, “onları nasıl gördün” şeklindeki mukadder bir soruya cevaben söylendiğini belirtmişler, bazıları da “fiil, birincide uyanıklıktaki görmeyi, ikincide ise

⁶² Rivayetlere göre onlar da peygamber idi. bkz. Konyalı, age, VI, 2464.

⁶³ İbn Aşûr, age, XII, 208, 209, 213.

⁶⁴ **Kitabı Mukaddes**, Tekvin, 37/10

⁶⁵ Mevdûdi, **Tefhim**, II, 415.

⁶⁶ İbn Kesir, **Tefsîr**, IV, 299.

rüyada görmeyi ifade ettiği için tekrarlanmıştır” demişlerdir.⁶⁷ Her hâlükârda fiilin tekrarı sözkonusudur. Bu tekrar, te’kîd için olabilir veya ikinci fiil başlangıç cümlesidir. Sanki rüyayı işiten, rüyayı anlatandan verdiği bilgiyi arttırmasını istemiştir.

Hz. Yusuf’un, bu rüyayı ne zaman gördüğü hakkında çeşitli görüşler vardır, Râzî’ye göre Yusuf (a.s.) oniki yaşındaydı. Rüyayı görmesi ile rüyanın gerçekleşmesi arasında bir rivayete göre kırk, diğer rivayete göre de seksen yıl geçmiştir.⁶⁸

Yusuf (a.s.)’ın rüyasının gerçekleşmesi uzun sürmüştür. Râzî, bu konuda şöyle demektedir: “Kötü rüyalar çabuk, iyi rüyalar ise, geç çıkar. Bunun sebebi, Allah (c.c.)’ın kullarına olan merhametidir. Rüyada belirtilen kötü haber uzun süre göreni üzmesin diye kötü rüya, üzücü hadisenin meydana gelmesine yakın bir zamanda gösterilir. Ama iyi rüya, gören için bir sevinç vesilesidir. Böyle rüya gören, uzun süre gördüğü rüya sebebiyle, sevinçli ve ümitli olsun diye, iyi rüyalar uzun zaman sonra çıkar, Yusuf (a.s.)’ın rüyası gibi.⁶⁹

Yusuf (a.s.)’a öğretilecek olan “Te’vîl-i Ehâdîs”in ne olduğu hakkında müfessirler şu görüşlere yer vermişlerdir:

a- Rüyaların yorumudur. “Ehâdîs” kelimesi “söz” anlamına gelen “hadîs” kelimesinin çoğuludur. Rüya da, kişinin, çevre veya melek ile arasında geçen bir çeşit konuşmadır. Mesela gündüz açlık, susuzluk gibi ihtiyaçlar rüyada kendilerini anlatırlar. Ruhları saflaşmış kişilerin, gelecekle ilgili gördüğü rüyalar ise, rüya meleğinin nefse konuşmasıdır.⁷⁰

b- Allah (c.c.) tarafından indirilen kitapların ve peygamberlerden rivayet edilen sözlerin manalarıdır. Çünkü insanlar Allah (c.c.)’ın indirdiği kitapların ve peygamberlerden rivayet edilen sözlerin manalarını anlamak için çaba sarfedegelmişler, bu uğurda birçok eserler kaleme almışlardır.⁷¹

c- Tabiatı cereyan eden olayların içyüzünü, sebeplerini ve gerisindeki hakikatı tam manasıyla bilmek, kavramaktır.⁷² Yani birtakım ruhsal ve bedensel varlıkların, Allah (c.c.)’ın kudret ve hikmetini nasıl gösterdikleri Yusuf (a.s.)’a öğretilcektir.⁷³

Yusuf sûresinin 100-101. âyetlerinde gördüğü rüyanın gerçekleşmesi anlatılmaktadır. Yakub (a.s.), hanımı ve çocukları ile Mısır’a geldi, Yusuf

⁶⁷ Râzî, **et-Tefsîru’l-Kebîr**, XVIII, 87.

⁶⁸ Râzî, age, XVIII, 87.

⁶⁹ Râzî, age, XVIII, 87-88; İbn Sînâ, **Risâle fî Te’vîli’l-Ahlâm**, 384 (Abdu’l-Emîr Şemsüddîn, **el-Mezhebü’t-Terbevî inde İbni Sînâ**, Beyrut, 1988. Bu kitapta İbn Sînâ’nın risâleleri neşredilmiştir. Bu risâlelerden biri de yukarıda belirtilen rüya ile ilgili risâledir.)

⁷⁰ Râzî, age, XVIII, 89; Ateş, age, IV, 384.

⁷¹ Râzî, age, XVIII, 89.

⁷² Râzî, age, XVIII, 89. İbn Âşûr, **Et-Tahrîr**, XII, 216.

⁷³ Ateş, age, IV, 384.

(a.s.) onları önce şehrin girişinde karşıladı, daha sonra, makamının bulunduğu yere getirdi. Burada Yakub (a.s.), hanımı ve oğulları secdeye kapandılar. Bu manzara karşısında Hz. Yusuf: “Bu daha önce gördüğüm rüyamın yorumudur, Rabbim onu gerçekleştirdi” buyurmuştur.

Rüya ile onun tabiri bütün yönleriyle birbirine uymalıdır. Nitekim Hz. Yusuf’un rüyasında ve bu rüyanın tabirinde bunu görmekteyiz. Rüya yıldızlar, güneş ve ay büyük bir saygıyla ona secde ediyorlardı. Bu rüyaya uygun olarak Hz. Yusuf’un ana-babası ve kardeşleri ona secde etmişlerdir.⁷⁴

Bu âyette, Hz. Yusuf’un gördüğü rüyanın bâtil değil, sâdik bir rüya olduğu belirtilmektedir. Bu şekildeki remizli rüyalar, insanların bilemeyeceği gaybî haberleri açığa çıkarabilmektedir.⁷⁵

Hz. Yusuf’un rüyası ile tabiri arasında farklılıklar bulunduğunu söyleyen müfessirler vardır. Bu farklılıklar; onun onbir kardeşi ile ana ve babasının secdelerinde görülmektedir. Bu müfessirlerin ileri sürdüğü görüşler ve bunlara verilen cevaplar şunlardır:

Hz. Yusuf, rüyada onbir yıldızın kendisine secde ettiğini görmüştü. Daha önce de belirtildiği üzere, onun onbir tane üvey kardeşi, bir tane de öz kardeşi (Bünyamin) vardı. Bünyamin ile Yusuf (a.s.)’ın kardeşlerinin sayısı onikiyi buluyordu. O halde “rüyada Bünyamin de secde edenler arasında bulunanlardan ise, secde eden kardeşlerin sayısı oniki olmalı idi. Hâlbuki Hz. Yusuf kendisine onbir yıldızın secde ettiğini görmüştü ” diye yapılacak bir itiraza iki şekilde cevap verilmiştir:

a- “Bünyamin, secde edenler arasında değildi. Çünkü o daha önce de Yusuf (a.s.)’ın yanında bulunuyordu”.

b- “Secde edenler arasında Bünyamin de vardı. Yusuf (a.s.)’ın üvey kardeşlerinden birisi vefat etmişti. Bünyamin ile onbir sayısı böylece tamamlanmış olmaktadır”.⁷⁶

Mısır’a gelen, Yusuf (a.s.)’ın annesi Râhîl değil teyzesi Liya idi. Annesi Râhîl, Bünyamin’in doğumundan sonra vefat etmişti. Amca, baba; teyze de, anne gibi sayıldığından âyette “ana- babası secdeye kapandılar” buyurulmaktadır.⁷⁷

Yusuf (a.s.) sûrenin 101. âyetinde, “bana olayların tevilini öğrettin” derken, bu dünyada yaşanan olayların, sonunda gerçekleşecek bir rüya gibi olduğunu, kendisine verilen ilimden aldığı pay nispetinde, o rüyanın tabirini öğrendiğini ve ileride âhîret gerçeğinin varlığını anladığını kasetmiştir.⁷⁸

⁷⁴ Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, XIII, 59.

⁷⁵ İbn Âşûr, **Et-Tahrîr**, XIII, 57.

⁷⁶ Bkz. Konyalı, **Hulâsatu’l-Beyân**, VI, 2462.

⁷⁷ Elmalılı, **Hak Dini**, IV, 2925; Konyalı, age, VII, 2585

⁷⁸ Elmalılı, age, IV, 2929.

3- Hz. Muhammed'in Rüya ve Yorumları

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Muhammed (s.a.s.)'e ait üç rüyadan bahsedilmektedir. Bunlar: “Bedir savaşından önce gördüğü, Mekke'nin Fethinden önce gördüğü rüya ile İsrâ sûresi altmışıncı âyette işaret edilen rüyadır. Gerçi bu son rüyadan maksat, müfessirlerin çoğunun tercih ettikleri görüşe göre, “uykuda görülen rüya” değildir. Bu âyette belirtilen “rüya” lafzından maksat “uyanık iken görmektir”. Çünkü rüya kelimesi kök itibariyle أَرَى fiilinin masdarıdır. Bu masdarın manası, kelimenin sözlük anlamlarının verildiği bölümde zikredildiği üzere “hem uykudaki, hem de uyanıklıktaki görme”yi kapsamaktadır. Dolayısıyla âyette işaret edilen rüya, “isra olayıdır” ve Hz. Muhammed (s.a.s.) uyanık iken gerçekleşmiştir.

a- Bedir Savaşından Önce Gördüğü Rüya

Enfâl sûresinin 42. âyeti, Bedir savaşı ile ilgilidir.⁷⁹ Âyette, Mekkeli müşrikler ve müslümanların savaş meydanındaki konumları anlatılmaktadır. Müşrikler savaştan önce her bakımdan üstün ve avantajlıydılar. Savaştan önce, Hz. Muhammed bir rüya gördü.⁸⁰ Rüyasında müşrik ordusu az idi. Sahabe, Peygamber efendimizin rüyalarının gerçek ve doğru rüyalar olduğunu biliyordu. Bundan dolayı Allah (c.c.) Hz. Peygambere gösterdiği rüya vasıtasıyla, müslümanlara bir nevi mesaj göndermiştir.

İbnî Aşûr'a göre أَرَى masdarının Allah (c.c.)'a izafe edilmesi, Peygamber rüyalarının vahy olduğunu gösteren bir delildir. Bir başka delil de Sâffât sûresindeki Hz. İbrahim'in rüyası ile ilgili âyettir. Peygamberlerin rüyaları vahydir, çünkü onların ruhlarına karışıklık hâkim olamaz. Duyguları boş şeylerle meşgul olmaz. Rüyaları da ancak hakikat âleminden aldıkları bilgilerdir.⁸¹

Âyette bu rüyanın gösteriliş sebebinden de bahsedilmektedir. Buna göre rüya, müslümanları cesaretlendirmek için gösterilmiştir. Allah (c.c.) **“Eğer biz onları(n sayılarını) sana çok (yani gerçekte oldukları gibi) gösterseydik, gevşerdiniz ve birbirinizle çekişirdiniz”** buyurmaktadır.

Eğer, rüyada müşriklerin çok olduğu Hz. Peygambere gösterilseydi, müslümanların kalbine korku girer, savaşa katılma hususunda gevşeklik gösterirler ve hatta savaşa gidip gitmeme konusunda birbirleriyle münakaşa eder, tartışırlardı. Allah (c.c.) müslümanları birbirleriyle tartışmaktan kurtarmak için, Hz. Peygambere böyle bir rüya göstermiştir.

⁷⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, s.7; İbn Kesîr, *Tefsîr*, IV, 9; Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2407.

⁸⁰ İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, X, 23; Mevdûdî, “Hz. Muhammed'in rüyayı, ordu Medine'den savaş alanına doğru ilerlerken” gördüğünü söylemiştir. Bkz. *Tefhim*, II, 159.

⁸¹ İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, X, 22.

Âyetle ilgili olarak, “azı çok göstermek aldatmadır. Allah (c.c.)’a böyle bir fiil nasıl yakıştırılır?” diye akla bir soru gelebilir. İbn Âşûr’un Muhammed (a.s.)’a gösterilen rüya hakkındaki yorumu, bu soruya güzel bir cevaptır. İbn Âşûr’a göre, Hz. Muhammed’in rüyası remizlidir. Rüyada, müşriklerin sayıca az görülmeleri, savaşta onların kolayca hezimete uğratılacaklarının bir remzidir. Yani rüyanın tabiri vardır. O da müşriklerin kolayca hezimete uğratılacaklarıdır. Allah (c.c.)’ın bu müjdeyi (meleğin) Hz. Peygambere gelip konuşması ile gerçekleşen, vahy yoluyla değil de, rüya şeklinde bildirmesinde bir hikmet vardır: “Remizli anlatım için, kelimeler ile indirilen vahyden ziyade, rüyalar daha elverişlidir. Bunun için müjde, rüya yoluyla bildirilmiştir.”⁸²

Hiz. Peygamberin gördüğü remizli rüyalara başka örnekler de vardır: Mesela, Uhud savaşından önce, rüyasında boğazlanan inekler görmüştü. Rüyadaki boğazlanan inekler, Uhud savaşında şehid olacak müslümanların remziydi.⁸³

Hiz. Muhammed, bir hikmete binâen rüyasını anlatmış, fakat tabirini söylememiştir. Buna ait başka örnekler de vardır. Mesela, bir defasında sahâbeden birisi, rüyasını anlatıp Resûlullah’tan (s.a.s.) tabirini istemişti. Hiz. Ebû Bekir Resûlullah’tan (s.a.s.) önce davranarak; “Ya Resûlullah, mücadele buyursanız, onun rüyasını ben tabir edeyim” dedi. O da izin verdi. Hiz. Ebû Bekir rüyayı tabir edince, Hiz. Peygambere (s.a.s.) tabirinin doğru olup olmadığını sordu. Hiz. Muhammed (s.a.s.) “bir kısmını doğru tabir ettin, bir kısmında da hata ettin” buyurdular. Bunun üzerine, Hiz. Ebû Bekir yemin ederek, tabirdeki hatalarını söylemesini rica ettiyse de Hiz. Muhammed hatalarını bildirmedir.⁸⁴

Âyette bahsedilen مَنْام kelimesini, “uyku yeri” olarak tefsir edenler vardır. Mesela, Hasan Basrî (r.a.)’ye göre, “müşrik ordusu Hiz. Peygambere uykuda değil, uyanıklıkta, az gösterilmiştir. Ona göre, “menâm” kelimesinden maksat, “uyku yeridir”. Yani “göz” dür.”⁸⁵

Allah (c.c.) savaşta önce müslümanları müşriklere, Müşrikleri de müslümanlara az gösteriyordu. Bunu sebebi; müşriklerin müslümanları az görerek savaşı hafife almalarını, “nasıl olsa onları yeneriz” düşüncesiyle müslümanlara aldırış etmemelerini, müslümanların da, Mekke ordusunu gözlerinde fazla büyütmeyip, cesaretlerini artırmalarını sağlamaktır.

Savaş başlayınca müslümanlar, Hiz. Muhammed’in rüyasının gerçekleştiğine şahid olmuşlardır. Gerçekten, Hiz. Peygamberin rüyasındaki gibi, müşriklerin sayısı müslümanlara az geliyordu. Nitekim İbn Mes’ûd’dan

⁸² İbn Âşûr, **et-Tahrîr**, X, 22.

⁸³ İbn Âşûr, *age*, X, 23.

⁸⁴ **Buhârî**, Tabir, 47; **Müslim**, Rüya, 17.

⁸⁵ Râzî, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, XV, 169.

rivayet edilen bir hadiste o şöyle demiştir: “Onlar gözümüze Bedir Günü az görünüyorlardı. Yanımda bulunan bir adama “bana göre bunların sayıları yetmiş kadardır” dedim. O da “hayır sayıları yüzü bulur” dedi. Biraz sonra müşriklerden esir düşen birine, kaç kişiyle savaşa katıldıklarını sorduk. Bize; “bin kişi olduklarını” söyledi”.⁸⁶

Müşrikler de müslümanları az görüyorlardı. Hatta Ebû Cehil müslüman ordusu için أَكْثَلُ جَزُورٍ (bir deve yiyimi) demişti.⁸⁷

Savaştan önce durum böyleydi Fakat savaş başlayınca müslümanların sayıları müşriklere çok görünmeye başladı. Bu görüntü normal göz yanılığının üzerinde idi. Çünkü Allah (c.c.) müslümanlara yardım etmekteydi. Müşrikler müslümanları kendilerinin iki katı görüyorlardı.⁸⁸ Böylece Allah (c.c.) onların kalplerine korku vermişti.

b- Mekke'nin Fethinden Önce Gördüğü Rüya

Hz. Muhammed Mekke'nin fethinden bir yıl kadar önce bir rüya görmüştü. Bu rüyada, müslümanlar Mekke'ye giriyorlardı. Hem de saçları traşlı veya kısaltılmış bir şekilde hac vazifelerini yerine getiriyorlardı. Hz. Peygamber ve ashabı, onun rüyasından bir müddet sonra, Mekke'ye doğru yola çıktı. Oraya ulaştıklarında müşrikler, onların Mekke'ye girmelerini istemedi. Bunun üzerine, Hz. Peygamber, müşriklerle bir anlaşmaya gitti. Anlaşmaya göre, müslümanlar o yıl Mekke'ye girip hac vazifelerini yapmayacaklar, tekrar Medine'ye döneceklerdi.

Görünüşe göre Hz. Muhammed'in rüyası gerçekleşmemişti. Hâlbuki onun rüyaları vahiy kaynaklıydı, mutlaka gerçekleşecekti.⁸⁹ Bu olay, Abdullah b. Übeyy, Abdullah b. Nüfeyl ve Rifâa b. Hâris gibi münafıkların ileri geri konuşmalarına sebep oldu.⁹⁰ Onlar, Hz. Peygamberin gördüğü rüya ile alay etmek için, “ne oldu, Mekke'ye giremedik, saçlarımızı ne traş edebildik, ne de kısaltabildik (yani hac vazifelerimizi yapamadık)” demeye başladılar.

Allah (c.c.) bu âyeti, münafıkların ileri geri konuşmalarına cevap olarak indirmiştir. Âyette Allah (c.c.), Peygamber efendimize gösterilen rüyanın sadık olduğunu ve aynen gerçekleşeceğini belirtmektedir.

⁸⁶ İbn Kesir, **Tefsir**, IV, 13.

⁸⁷ Elmalılı, **Hak Dini**, IV, 2410.

⁸⁸ “Sizin için savaşta birbiriyle karşılaşan iki toplulukta bir mucize vardır. Topluluklardan birisi Allah yolunda çarpışıyor. Diğer ise kâfir bir topluluktur. Onlar (kâfirler), onları (müslümanları) kendilerinin iki katı görüyorlardı. Allah (c.c.) dilediğini yardımıyla destekler. Bunda düşünenler için bir ibret vardır”. Âli İmrân, 3/13.

⁸⁹ Bilindiği gibi Hz. Peygambere vahyin geliş şekillerinden biri de sadık rüyalardır. Onun gördüğü rüyalar sabah aydınlığı gibi çıkardı. Bkz. Kurtubî, **el-Câmi'**, XVI, 191.

⁹⁰ Elmalılı, **Hak Dini**, VI, 4438; Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, XXVI, 120.

Yukarıda belirtilen durum, münafıklar için bir nevi alay konusu olurken, müslümanları da üzmüştür. Hatta Hz. Ömer bu durumu hazmedemiyerek, Hz. Peygambere, “Yâ Resûlallah, sen bize Kâbe’ye gireceğimizi, onun etrafında tavaf yapacağımızı bildirmemiş miydin?” diye sordu. Hz. Peygamber, “evet, bildirdim. Fakat bu yıl gireceğiz dedim mi?” diye sordu. Bunun üzerine, Hz. Ömer, “hayır yâ Resûlallah” dedi.⁹¹ Rivayete göre Hz. Ömer, Peygamberimize (s.a.s.) sorduğu bu sorudan dolayı sonradan çok pişman olmuştur.

Âyette, “Allah (c.c.)’ın izniyle, Mescid-i Haram’a, Saçlarınız, kısaltılmış veya traş edilmiş olarak gireceksiniz” buyurulması, Hz. Peygambere rüyada söylenenlerin anlatımıdır.⁹²

c- İsrâ Hadisesi

Allah (c.c.) İsrâ sûresinin 60. âyetinde, müşriklere istedikleri mûcizenin gösterilmeyeceğini, çünkü önceki mûcizeleri inkâr ettiklerini belirtmektedir. Onlara daha önce gösterilen bu mûcizeler: “Hz. Muhammed’e gösterilen rüya” ve “Kur’ân’da belirtilen lânetlenmiş ağaç”tır.⁹³ Yani “onlar, önceki mûcizeleri gördüklerinde iman ettiler mi ki, bundan sonra gösterilecek mûcizeyi görünce iman etsinler” buyurulmak istenmiştir.

Biz, bunlardan konuyla ilgisi sebebiyle, sadece Hz. Peygambere gösterilen rüya’yı ele alacağız.

Hz. Peygambere gösterilen rüya hakkında müfessirler şu görüşlere yer vermişlerdir:

ca- Bedir savaşından önce Mekke müşriklerinin liderlerinin öleceğini bildiren rüyadır.⁹⁴

cb- Mekke’nin fethinden önce gösterilen rüyadır.

Râzî, bu iki görüşe, âyetin Mekkî olması nedeniyle bazı âlimlerin itirâz ettiklerini söylemektedir. Ancak Râzî’ye göre bu iki görüş doğru olabilir. Ona göre, “Bedir savaşı ve Mekke’nin fethi, Medine’de olabilir, fakat Hz. Muhammed’in, bu olaylar hakkındaki rüyayı Mekke’de görmüş olmasına hiçbir mani yoktur”.⁹⁵

cc- Taberî,⁹⁶ İbn Kesîr,⁹⁷ Râzî,⁹⁸ Beydâvî,⁹⁹ Hâzin,¹⁰⁰ Âlûsî,¹⁰¹ Kurtubî,¹⁰² İbn Âşûr,¹⁰³ Şevkânî,¹⁰⁴ Ebu’s-Suûd efendi,¹⁰⁵ Elmalılı, Hamdi

⁹¹ İbn Kesîr, **Tefsîr**, VII, 377.

⁹² Kurtubî, age, XVI, 191.

⁹³ Âyette belirtilen “mel’ûn ağaç hakkında daha geniş bilgi için bkz. Râzî, **et-Tefsîru’l-Kebîr**, XX, 236 vd.

⁹⁴ Zemahşerî, **Keşşâf**, II, 455; Neseî, **Medârik**, II, 319

⁹⁵ Râzî, **et-Tefsîru’l-Kebîr**, XX, 236.

⁹⁶ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, XV, 13.

Yazır,¹⁰⁶ Kâsımî,¹⁰⁷ Said Havva¹⁰⁸ gibi müfessirler, âyette belirtilen rüyanın “uyanık iken görme” olduğunu ve bununla “isrâ” olayının kastedildiğini belirtmektedirler.

Âyette belirtilen rüya ile “isrâ” olayının kastedildiğini söylersek, karşımıza şu soru çıkmaktadır: “Acaba isrâ olayı rüyada mı gerçekleşmiştir?”

Bu konuda şu görüşler ileri sürülmüştür:

ca- İsrâ, Hz. Peygamberin ruhu ve cesedi ile uyanıklıkta gerçekleşmiştir. Halef ve Selefin büyük çoğunluğu bu görüşü savunmuştur. İbn Abbas, Câbir, Enes, Huzeyfe, Hz. Ömer, Ebû Hureyre, Mâlik b. Sa’saa, Ebû Habbe el-Bedrî, İbn Mes’ûd, Dahhâk, Saîd b. Cübeyr, Katâde, İbn el-Müseyyeb, İbn Şihâb, İbn Zeyd, Hasan, İbrahim, Mesrûk, Mücâhid, İkrime ve İbn Cüreyc bunlardandır.¹⁰⁹

Bu görüşü savunanların delilleri şunlardır:

Hz. Peygamber, isrâ olayını Mekke’de bulunanlara anlattığında müşrikler inkâr ettiler. Eğer bu olay basit bir rüyadan ibaret olsaydı müşrikler inkâra kalkışmazlardı. Çünkü Hz. Peygamberin anlattığı şeyleri, herkes rüyasında görebilir. İnsanlar uyanıklıkta meydana gelmesi muhâl (imkânsız) olan şeyleri bile rüyada görebilecek şekilde yaratılmışlardır.¹¹⁰ Bunun şaşılacak ve kabul edilmeyecek bir tarafı yoktur.

Bilindiği gibi bu olay büyük bir mucizedir. Allah (c.c.) böyle bir mucizeden dolayı, kendisi hakkında, her türlü eksikliklerden uzak olduğunu ifade eden سُبْحَانَ لافzını kullanmıştır. Böyle bir olayın rüyada gerçekleşmesi, yukarıda da değindiğimiz gibi mucize değildir.¹¹¹ Alelâde bir olay hakkında Allah (c.c.)’ın büyüklüğünü ifade eden bir lafzın kullanılması, anlamsız olur.

⁹⁷ İbn Kesîr, **Tefsîr**, V, 89. İbn Kesir, ayrıca, Süfyân b. Uyeyne’den, Ahmed b. Hanbel ve Abdu’r-Rezzâk’ın, İbn Abbas’dan da Avfî’nin bu rüyadan maksatın “isra” gecesi olduğuna dair rivayette bulduklarını, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, Hasan, Mesrûk, İbrahim, Katade, Abdurrahman b. Zeyd’in de aynı görüşte olduklarını belirtmektedir.

⁹⁸ Râzî, age, XX, 236

⁹⁹ Beydâvî, **Envâru’t-Tenzîl**, I, 293.

¹⁰⁰ Hâzîn, **Lübâb**, III, 169

¹⁰¹ Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, XV, 105.

¹⁰² Kurtubî, **el-Câmi**, X, 183.

¹⁰³ İbn Âşûr, **et-Tahrîr**, XV, 146.

¹⁰⁴ Şevkânî, **Fethu’l-Kadîr**, III, 238.

¹⁰⁵ Ebu’s-Suûd Efendi, **İrşâdu Akl-ı Selîm**, V, 181

¹⁰⁶ Elmalılı, **Hak Dini**, V, 3185

¹⁰⁷ Kâsımî, **Mehâsin**, X, 3944.

¹⁰⁸ Said Havva, **el-Esâs**, VIII, 216.

¹⁰⁹ Kâsımî, age, X, 3889

¹¹⁰ Şevkânî, age, III, 207.

¹¹¹ İbn Kesîr, **Tefsîr**, V, 40.

Miracın imtihan vesilesi olması da olayın uyanıklıkta meydana geldiğine bir delildir. Çünkü Allah (c.c.)'ın gücünün büyüklüğüne delalet eden, bu olağanüstü olaya inanmak, ancak samimi olarak inananların kabul edebileceği bir şeydir.

Âyette *أَرَيْنَاكَ* (sana gösterdik) buyurulması isrânın uyanık iken gerçekleştiğinin bir delilidir. Hz. Peygamber, Mescid-i Aksâ'yı, yoldaki kervanı, uyanık iken görmüş ve kervan hakkında söyledikleri doğru çıkmıştı.¹¹²

Âyette isra olayı hakkında, “rüya” kelimesinin kullanılması, İsrâ sûresinin miracı anlatan ilk âyetindeki, *لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا* (sana delillerimizi gösterelim diye) fiiline işaret etmektedir.¹¹³

Sözlükte “görmek” manasına gelen “rüya” kelimesi, örfte, uykudaki görüntüler anlamına gelir. Âyette belirtilen “rüya”dan maksat, uykuda görmek değil, uyanıklıkta görmektir. Bu mana için, “rüyet” masdarı değil de, “rüya” masdarının kullanılması hakkında, çeşitli görüşler vardır:

ca1- İsrâ hadisesi geceleyin gerçekleştiği için “rüya” masdarı tercih edilmiştir.

ca2-Müşriklere isra olayı anlatıldığında onlar: “sen rüya görmüşsün” demişlerdi. Onların bu sözü üzerine âyette “rüya” kelimesi kullanılmıştır.

ca3- Hz. Muhammed'in miracda gördüğü bazı şekiller, aynen rüyada görülen şekiller gibiydi. Mesela O, miracda, cennet ve cehennem'i, orada bulunan insanları görmüştü. Hâlbuki o insanların bir kısmı, henüz dünyaya gelmemiş, bazıları da daha ölmemişlerdi. Buna rağmen, onların görülmesi ancak, misâl âleminde olabilir. Bilindiği gibi rüyadaki görüntüler de misâl âlemindeki görüntülerdir. Bu sebepten, âyette “rüya” masdarı kullanılmıştır.¹¹⁴

İsrâ sûresi birinci âyette, Hz. Peygamberin Mescid-i Haram'dan, Mescid-i Aksâ'ya, geceleyin yürütüldüğü belirtilirken: *أَسْرَى* fiili kullanılmıştır. Eğer, bu olay uykuda meydana gelmiş olsaydı bu fiil kullanılmazdı.¹¹⁵

Âyette “kulunu” kelimesi kullanılmaktadır. Kul kelimesi, ruh ve bedeni içine almaktadır. Nitekim şu âyetlerde “kul” kelimesi bizim ifade ettiğimiz manada kullanılmıştır: “Namaz kılarken bir **kulu** (Hz. Muhammed (s.a.s.)'i) menedeni (Ebû Cehil'i) gördün mü?”¹¹⁶, “Allah'ın (c.c.) **kulu** dua etmek (namaz) için ayağa kalktığında, neredeyse onun etrafında (keçe gibi)

¹¹² İbn Âşûr, **et-Tahrîr**, XV, 146.

¹¹³ Elmalılı, **Hak Dini**, V, 3185.

¹¹⁴ Elmalılı, *age*, V, 3186.

¹¹⁵ Kâsımî, **Mehâsin**, X, 3891. Kâsımî, bu görüşü, Kâdî İyâz'dan nakletmektedir.

¹¹⁶ Alak, 96/9-10

birbirlerine geçeceklerdi”.¹¹⁷ Eğer isra Hz. Peygamberin sadece ruhu ile gerçekleştirmiş olsaydı “kul” kelimesi yerine “kulunun ruhu” buyurulurdu.

Necm sûresinde mirac olayı anlatılırken “göz, meyletmedi, haddini aşmadı”¹¹⁸ buyurulmaktadır. Burada belirtilen “göz” ruha değil, bedene ait bir organdır.¹¹⁹

cb- İsrâ Hz. Peygamberin sadece ruhuyla gerçekleşen, uykusunda gördüğü bir rüyadır. Çünkü Peygamberlerin rüyası gerçektir. Muâviye, Hasan Basrî (gerçi, meşhur olan, onun zıddını savunduğudur¹²⁰) Muhammed b. İshâk bu görüştedir. Onlar, “Ona gösterdiğimiz rüyayı ve Kur’ân’daki lanetlenmiş ağacı imtihan vesilesi kıldık”¹²¹ âyetini, Hz. Âişe’den nakledilen, “Hz. Peygamberin bedeni yerlerinden ayrılmamıştı” hadisini, Hz. Muhammed’den rivayet edilen, “Ben uyku ile uyanıklık arasında iken” hadisini ve Enes’ten rivayet edilen, “O (Hz. Muhammed) Mescid-i Haram’da uyurken...” şeklinde başlayıp, “Uyandıgımda ben Mescid-i Haram’daydım” şeklinde biten hadisi, görüşlerine delil olarak göstermektedirler.¹²²

İsrâ olayının rüyada gerçekleştiğini savunanlar, yukarıda zikredilen delillere dayanmaktadırlar. Fakat burada dikkatten kaçan küçük bir ayrıntı vardır. O da; “Hz. Peygamberin, rûhen miraca çıkması ile miracın rüyada gerçekleşmesinin aynı şeyler olmadığıdır”. Gerçekten bu iki şey arasında büyük fark vardır. Kasımî, İbn Kayyûm’un bu konuya “Zâdü’l-Meâd” isimli eserinde değindiğini belirtmekte ve şöyle demektedir:

“Bir defa Hz. Âişe ve Muâviye, İsrânın, rüyada gerçekleştiğini söylememektedirler. Onlar, sadece “Hz. Peygamber, miraca rûhen çıktı. Bedeni (yatağından) ayrılmadı” demektedirler.¹²³ Bu iki şey birbirinden farklıdır. Çünkü uyuyan birisi, duyu organlarıyla algıladığı şeylerin benzerlerini, rüyasında görebilir. Mesela, ruhu yerinden ayrılmadan, elbette göğe çıkabilir, Mekke’ye veya başka yerlere gittiğini görebilir. Bunları ona rüya meleği göstermektedir. Miraca Hz. Peygamber rûhen çıkmış olabilir. Fakat mirac rüyada gerçekleşmemiştir. Çünkü onun gördükleri rüyada görülebilecek şeylerin çok üstündedir (yani bu görüntüler uyanıklıkta görülmeye layık görüntülerdir). Ruhun bedenden ayrılması, diğer insanlar için ancak ölüm halinde olmaktadır, bunun Hz. Peygamber için

¹¹⁷ Cin, 72/19.

¹¹⁸ Necm, 53/17.

¹¹⁹ İbn Kesîr, **Tefsîr**, V, 41.

¹²⁰ Kâsımî, **Mehâsin**, X, 3889

¹²¹ İsrâ, 17/60.

¹²² Kâsımî, age, X, 3888

¹²³ Âlûsî’ye göre bu rivayetler şüphelidir. Çünkü bu olay gerçekleştiğinde, Hz. Âişe, henüz, Hz. Peygamberle evlenmemişti. Muâviye de, o zamanlar müslüman değildi. Bkz. **Rûhu’l-Meânî**, XV, 7.

gerçekleşmesi bir mûcizedir. O'nun ruhu ölmeksizin bedeninden ayrılmış, diğer peygamberlerin ölümden sonra ulaştıkları makamlara, o yaşarken ulaşmış, sonra tekrar Mekke'ye dönmüştür.

Konuyla ilgili dikkat çekici bir başka nokta da Hz. Peygamberin “ben uyurken” şeklinde başlayıp “uyandıgımda” diye biten, isrâ ve miracın rüyada gerçekleştiğini belirten rivayetler hakkındadır. Dikkatle bakıldığında, bu rivayetlerden, “olayın rüyada gerçekleştiğine dair” kuvvetli bir delil çıkaramayız. Şöyle düşünebiliriz: “İsrâ olayından önce Cebrail (a.s.), Hz. Peygambere geldiğinde o uyuyor olabilir. O anda uykuda olması, onun mirac boyunca uykuda olmasını gerektirmez. Ayrıca bilindiği gibi, mirac gecenin bir kısmında gerçekleşmişti. Hz. Peygamber, mirac dönüşü tekrar uykuya dalmış olabilir. Rivayetlerde belirtilen “uyandıgımda” sözü bu ikinci uykudan uyanış olabilir”.¹²⁴

B- PEYGAMBERLERİN DIŞINDAKİLERİN RÜYALARI

1- Hz. Yusuf'un Zindan Arkadaşı Olan İki Gencin Rüyaları

Hz. Yusuf'la birlikte hapse giren iki gencin rüyaları, Yusuf sûresi 36., onun rüyaları tabiri de Yusuf sûresi 40. âyette anlatılmaktadır.

Yusuf (a.s.) bir iftira neticesi, melik tarafından hapse mahkûm edildi. Onunla birlikte zindana iki delikanlı daha girdi. Bu iki delikanlıdan birisi Melik Reyân b. Velîd'in yemek işlerinden, diğeri de içeceklerinden sorumluydu.¹²⁵ Rivayetlere göre melik, bu iki gencin yiyecek ve içeceklerine zehir katmalarından şüphelendi ve ikisini de hapse mahkûm etti.¹²⁶

Bu iki genç hapse girdiklerinde, Yusuf (a.s.)'a gördükleri rüyanın tabirini sordular o da bunların tabirini söyledi. Daha sonra rüyalar aynen bu tabir üzere gerçekleşti.

Müfessirler iki gencin hapse girmelerinin sebebi olarak yukarıda belirtilen rivayeti kabul etmektedir.¹²⁷ Talmut'ta ise bir şölen sırasında

¹²⁴ Kâsımî, **Mehâsin**, X, 3891.

¹²⁵ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XII, 127.

¹²⁶ Taberî, age, XII, 127; İbn Kesîr, **Tefsîr**, IV, 314; Râzî, **et-Tefsîru'l-Kebîr**, XVIII, 133.

¹²⁷ Âlûsî, farklı şeyler söylemektedir. Ona göre olay şu şekilde cereyan etmiştir:

Mısır'ın ileri gelenlerinden bazıları melike kızıp bir tuzak kurdular. İki gence gelerek, melikin yiyecek ve içeceğini zehirlemeleri karşılığında rüşvet teklif ettiler Onlar da bunu kabul etti. Fakat sâki sonradan pişman oldu. Melike yemek geldiğinde, içinde zehir olduğunu söyledi. Ekmekçi de zehirin şarapta olduğunu söyledi. Bunun üzerine melik, sâkiye getirdiği içeceği içmesini, ekmekçiye de yemeği yemesini emretti. Sâki, getirdiklerini içti birşey olmadı. Fakat ekmekçi yemeği yemekten kaçındı. Yemek bir hayvana yedirilince hayvan derhal öldü. Melik her ikisinin de hapse atılmasını istedi. Hapse ikisinin birlikte girdiği hakkında ittifak vardır. Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, XII, 237

melikin ekmeğinde taş, şarabında sinek çıktığı, bunun üzerine sinirlendiği ve onları hapse attığı rivayet edilmektedir.¹²⁸

Gençler niçin başkasına değil de, Yusuf (a.s.)’a rüyalarının tabirini sordular? Râzî, bu soruyu iki şekilde cevaplamıştır: Onlar, zindana girdiklerinde üzüntülü görünüyorlardı. Yusuf (a.s.) neden üzgün olduklarını sorunca, rüyalarının yorumunu bilemediklerini söylemişlerdi veya Yusuf (a.s.)’ın pekçok meseledeki hünerini görmüşlerdi.¹²⁹

Bu âyetten, o devirde Mısır’da rüya tabiri ilminin revaçta olduğunu anlıyoruz. Melik de gördüğü rüyadan etkilenip, tabirini öğrenmek istemiş, tabir ilminde önde gelenleri çağırmişti.¹³⁰ Allah (c.c.) birçok peygambere, yaşadıkları devirde revaçta olan şeyleri öğrettiği gibi, Yusuf (a.s.)’a da rüya tabirini öğretmiştir.¹³¹

Gençlerin gerçekte rüya görüp görmedikleri hakkında değişik rivayetler vardır:

a- Onlar, hapse girdiklerinde Yusuf (a.s.)’ın oradakilere “ben rüya tabir edebilirim” dediğini duymuşlardı. Bunun üzerine, rüya görmedikleri halde sırf Yusuf (a.s.)’ı denemek için anlattıkları şeyleri uydurdular. İbn Mes’ûd’dan bu görüşü destekleyen bir rivayet vardır.¹³²

b- Mücahid’den rivayet edildiğine göre, hapse girdiklerinde, gerçekten rüya görmüşlerdi.¹³³

İbn Kesîr’e göre, meşhur olan ve çoğunluğun görüşü, “iki gencin gerçekten rüya gördükleridir”.¹³⁴

Hz. Yusuf gençlerin rüyalarını anlatmalarından sonra bunların yorumuna geçmemiş, onları Allah’ın varlığına, birliğine, âhirete inanmaya, ataları olan İbrahim, İshâk ve Yakub (a.s.)’ın dinine uymaya, Allah’a ortak koşmamaya çağırmıştır. Müfessirler, Yusuf (a.s.)’ın söze bu şekilde başlamasının nedenleri hakkında şu açıklamalarda bulunmuşlardır:

a- Yusuf (a.s.) bu rüyaların tabirini hemen anlamıştı. Eğer sorularının ardından tabiri söyleseydi, asılacak olan gencin hüznü artardı, belkide Yusuf (a.s.)’a düşmanlık beslerdi. Yusuf (a.s.) bunu önlemek için sözü ve ilmiyle gençleri etkilemek istemiştir.¹³⁵

b- Yusuf (a.s.) bu girişle ilimdeki seviyesinin gençlerin tahmininden daha fazla olduğunu bildirmek istemiştir. Bilindiği üzere rüya tabiri bir nevi

¹²⁸ Mevdûdî, **Tefhîm**, II, 431.

¹²⁹ Râzî, age, XVIII, 133.

¹³⁰ Yusuf, 12/43.

¹³¹ İbn Âşûr, **Et-Tahrîr**, XII, 269.

¹³² Râzî, age, XVIII, 134.

¹³³ Râzî, age, XVIII, 134.

¹³⁴ İbn Kesir, **Tefsîr**, IV, 314.

¹³⁵ Said Havva, Yusuf (a.s.)’ın diğeri üzüldür diye, rüyanın tabirini sadece kurtulacak olana anlattığını söylemektedir (bkz. Said Havva, **el-Esas**, VII, 194).

zan ve tahmindir. Gaybı bilmede bütün insanlar acizdir, hatta peygamberler bile. Fakat Yusuf (a.s.)'a bu ilim Allah tarafından öğretildiği için bu konuda diğer insanlardan daha fazla bilgilidir.

c- Süddî, “size rızık olarak verilecek yemek gelmeden önce” âyetinde yemeğin, uykudaki yemek olduğunu söylemiştir. Yani, Yusuf (a.s.) uykunuzdaki yemekten size haber veririm demekle, rüya tabirindeki bilgisinin bir şeye mahsus olmadığını belirtmiştir.

d- Yusuf (a.s.) onların yumuşak mizaçlı olduklarını anlamış ve peygamber olduğunu söyleyince kabul edeceklerini tahmin etmiştir. Bunun için dünyevî olan rüya tabiriyle değil, âhiretle ilgili olan, dinî bilgilerle sözlerine başlamıştır.

e- Asılacak gencin imansız olarak ölmesini istemediği için, ona müslüman olur düşüncesiyle islâmiyeti tebliğ etmiştir.

f- Âyette belirtilen yemekten maksat, uykudaki yemek değil uyanıklıktaki yemektir. Rivayete göre, melik birisinin ölümüne hükmettiğinde yemeğine zehir koydurturmuş. Bundan dolayı, Yusuf (a.s.), gençlere gelen yemeğin zehirli olup olmadığını haber verebileceğini söylemiştir. Bu da bir nevi mucizedir.¹³⁶

Yusuf (a.s.)'ın gençlere, “bunlar bana Rabbimin öğrettiklerindendir” demesinin sebebi yukarıda belirtilen gaybî ve mucizevî olayları, (rüya tabiri, yemek daha gelmeden hakkında bilgi vermek gibi) kâhinlik ve yıldızlardan faydalanmak sûretiyle değil, Allah (c.c.)'ın bildirmesiyle yaptığını belirtmektir.¹³⁷ Yusuf (a.s.)'ın bu sözünden, ona rüya tabiri ilminden başka, şer'î ilimler, hikmet, iktisat, emanet vs. gibi ilimlerin de öğretildiğini anlıyoruz.¹³⁸

2- Mısır Melikinin Rüyası

Mısır melikinin rüyası ve bu rüya ile ilgili gelişmeler, Yusuf sûresi, 43-49. âyetlerde anlatılmaktadır. Tefsirlerde bir konu, genellikle konunun geçtiği ilk âyette ele alınır; ancak rüya konusunun tefsirlerde çoğunlukla, melikin rüyasının anlatıldığı bu âyetlerin tefsirinde ele alındığını görüyoruz. Bunun sebebi, Kur'an'da bahsi geçen diğer rüya ve yorumlarının kolayca anlaşılır olması olabilir. Bu rüyada ise o dönemde rüya yorumunda uzman olanlar bile rüyanın tabirini yapamamışlardır.

Yusuf (a.s.) hapiste iken melik bir rüya görmüş ve çok etkilenmiştir. Tabirini öğrenmek için tabircileri, kâhinleri, âlimleri, idarecileri ve danışmanlarını çağırdı. O, rüyasında yedi zayıf ineğin, yedi iri ve semiz

¹³⁶ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XVIII, 136.

¹³⁷ Râzî, *age*, XVIII, 137.

¹³⁸ İbn Âşûr, *age*, XII, 271.

ineği yediğini, yedi yeşil başakla kuru başaklar görmüştü. Yedi zayıf ineğin yedi semiz ineği yemesi hayra alâmet değildi. Bunun kendisi veya ülkesi için kötü birşeye delalet ettiğini tahmin ederek korktu. Görüldüğü gibi rüya remizli ve karışık. Tabirciler bu remizleri ve delalet ettiği şeyleri anlayamadıklarından, rüyanın “karmakarışık düşlerden” ibaret olduğuna hükmettiler.

Yusuf (a.s.)’ın, hapisane arkadaşlarından olup da, hapisten kurtulmuş olan zât, bu hadise vesilesiyle Yusuf (a.s.)’ı hatırladı. Yusuf (a.s.) onun ve arkadaşının rüyalarını yorumlamış ve onun yorumladığı gibi gerçekleşmişti. Bu durumu anlatınca, melik onu Yusuf (a.s.)’a gönderdi. O da rüyayı şöyle tabir etti: “Yedi yıl âdetiniz üzere ekin ekersiniz. Yetişen mahsûlü yiyeceğiniz az bir miktar hâriç, depolarsınız. Çünkü bunun ardından yedi yıl kıtlık olacaktır. Önceki bolluk yıllarında biriktirdiğiniz mahsûlleri, sonra gelecek olan kıtlık yıllarında tüketirsiniz. Bunun ardından tekrar bir yıl gelecek ki artık o yılda Allah (c.c.) insanlara yardım edecek ve yine bolluk olacaktır. Meyve suları, yağ, süt vs sıkıp içeceksiniz.

Bu yorum melikin aklına yattı ve onu rahatlattı. Bunun üzerine Yusuf (a.s.)’ı hapisten çıkararak, hazinelerin başına, yüksek makamlara getirdi. Gerçekten rüya Yusuf (a.s.)’ın tabiri üzere gerçekleşti.

Yapılan araştırmalara göre, Yusuf (a.s.)’ın çağdaşı olan, Hîksus Kralı Apophis’tir. Âlûsî’ye göre melikin adı “Reyyân”dır.¹³⁹ O devirde Mısır’ın başkenti, Memphis idi. Bu kente ait kalıntılara, Nil nehri kıyısında Kahire’nin güneyine 14 mil mesafedeki bölgede rastlanılmıştır.¹⁴⁰

Rüya, meliki korkutmuştu. Çünkü, zayıf ve cılız olan, kuvvetliye hâkim oluyordu. Melik, fitraten bu rüyanın iyiye alamet olmadığını seziyor, fakat mahiyetini anlayamıyordu. Eğer bir şey bir yönden bilinir, başka bir yönden bilinmez ise insanda o şeyi öğrenme arzusu daha da kuvvetli olduğundan melik rüyanın tabirini çok merak ediyordu. Üstelik rüya sıradan bir insanın değil, memleketin idarecisinin rüyası idi. Gördüğü bu rüya halkını da ilgilendirebilirdi. Bundan dolayı ülkedeki rüya yorumcularını, kâhinleri, müneccimleri, ileri gelenleri, bilginleri, rüyasını yorumlatmak için çağırırdı. Fakat Allah (c.c.), orada rüyayı yorumlamak için bulunanları aciz bıraktı. Onlar rüyayı yorumlayamadılar. Çünkü Allah(c.c.) bu rüyayı Yusuf (a.s.)’ın hapisinden kurtulması için vesile kılmıştı.

Âyette *إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ* buyrulurken devamlılık bildiren, muzârî sîgası kullanılmıştır. Yani siz devamlı rüya tabiriyle meşgul olup, bu ilim sizde kalıcı ise demektir. Âlûsî, rüya tabiri ilmini şöyle tarif etmiştir: “Rüya tabiri; uykudaki görüntülerden, bunların dışardaki karşılıkları olan âfâkî ve

¹³⁹ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, XII, 248.

¹⁴⁰ Daha geniş bilgi için bkz, İbn Âşûr, age, XII, 280; Mevdûdî, age, II, 410.

enfüsî (yani levhi mahfuzdaki ve nefisteki) durumların, benzerlerine ve görüntülerine geçmektir”¹⁴¹

Yusuf (a.s.) döneminde rüya tabiri ilmi revaçtaydı. O devirdeki kâhinler, rüya tabirini bir ilim haline getirmişlerdi. Uyuyanın gördüğü remizleri çözmek için, birtakım usuller geliştirmişlerdi. Nitekim o devirdeki Kıptîlerden kalan bazı sayfalarda, rüya tabiri ile ilgili kâide ve işâretlere rastlanmıştır.¹⁴²

Melik rüyasını anlatınca kâhinler: “senin gördüğün rüya “adğâsü ahlâm”dır (yani karmakarışık, tabiri olmayan düşlerdir). Biz böyle rüyaların yorumunu bilemeyiz” demişlerdi.

Râzî, kâhinlerin rüya hakkında söylediklerini şöyle değerlendirmektedir: “Orada bulunanlar, rüya tabirini bilmediklerini değil melikin rüyasının karışık bir rüya olduğunu, böyle rüyaların tabirini bilemediklerini söylemişlerdir. Onlar, rüya hakkında bunlar “karmakarışık görüntülerdir” derken, rüyayı ikiye ayırmışlardı. Buna göre rüyalar:

a- Düzgün rüyalar. Bu rüyalarda, hayale yansıyan görüntülerden, aklî ve rûhânî gerçeklere geçiş kolaydır.

b- Karışık ve düzensiz rüyalar. Bu rüyalarda bir tertip yoktur. Bu rüyalara “adğâs-ü ahlâm” denir. Melikin rüyası da bu tür bir rüya olduğu için orada bulunanlar “biz bu karışık rüyanın yorumunu bilemeyiz” demişlerdi.”¹⁴³ Bu demektir ki rüya tabiri ilminde daha fazla derinleşenler, bu konuda daha bilgili olanlar rüyanın yorumunu yapabilir.

Razi’ye göre melikin yanında bulunanlar, rüyanın mahiyetini kavrayamamışlardı. Melikin gördüğü rüya aslında “sâdık rüya” idi. Fakat tabirciler, rüyadaki asıl öğelerin, remiz ve sembollerin manasını kavrayamadıkları için bu rüyayı “kâzib, yani gerçekte hiçbir mana ifade etmeyen, boş ve önemsiz” zannettiler. Tabircilerin yanıldıkları ve anlayamadıkları nokta bu idi. Çünkü Allah (c.c.) onların basiretlerini bağlamış, rüyayı tabir etmeyi Yusuf (a.s.)’a nasip etmişti. Bu rüya onun hapisten çıkmasına vesile olacaktı.¹⁴⁴

Tabirciler her ne kadar, melikin rüyası hakkında “boş, karmakarışık bir rüyadır, tabiri olmaz” demişlerse de melik onların bu sözlerine inanmamıştır. Nitekim melikin sâkisi de aynı kanâatte olduğundan, rüyayı bir de hapiste tanıdığı Yusuf (a.s.)’a sormak istedi ve melikten izin isteyerek, hapishaneye Yusuf (a.s.)’ın yanına gitti.

¹⁴¹ Âlûsî, **Rûhu’l-Meânî**, XII, 250.

¹⁴² İbn Âşûr, **et-Tahrîr**, XII, 281.

¹⁴³ Râzî, **et-Tefsîru’l-Kebîr**, XVIII, 148.

¹⁴⁴ Râzî, age, XVIII, 147.

Yusuf (a.s.) rüyayı yorumlarken, “yedi bolluk yılında biriktirdiklerinizi, yedi kıtlık yılı yiyecek” demiştir. Yılların yemesi mecâzîdir. Çünkü yıllar yemez. Yiyen, o yıllarda yaşayan insanlardır.¹⁴⁵

Yusuf (a.s.) rüyayı tabir ederken, rüyadaki görüntülerin tabirinden başka bilgiler de vermiştir. Mesela; Yedi bolluk yılını takibeden yedi kıtlık yılından sonra, hayırlı ve bol nimetli bir yıl geleceğini bildirmiştir. Bu son bir yıla ait melikin rüyasında herhangi bir işaret yoktur.¹⁴⁶ Katade’ye göre, Yusuf (a.s.) bunu rüyanın tabirine dayanarak değil vahye dayanarak söylemiştir.

Sonuç

Kur’ân’da rüyaları anlatılan peygamberler; Hz. İbrahim, Hz. Yusuf ve Hz. Muhammed’dir. Bunların dışında Hz. Yusuf zamanında yaşayan melik ile Hz. Yusuf’un hapisane arkadaşı olan iki gencin rüyaları da Kur’ân’da yer almaktadır.

Makalemizde bahsolunduğu üzere, Kur’an’da zikredilen rüyalar, sonradan gerçek hayatta meydana gelmiştir, bu rüyaların bir kısmı aynen görüldüğü üzere çıkmış, bir kısmı da sembollü oldukları için ancak tabirle anlaşılabilirlerdir. Buradan rüya tabirinin önemli olduğu, Yusuf (a.s.) gibi, erbabı tarafından yapılan tabirlerin dikkate alınması gerektiği anlaşılmaktadır.

Rüyaların gerçekleşmesi ile alakalı olarak Râzi’nin “... iyi rüyalar geç, kötü rüyalar ise çabuk çıkar. Bunun sebebi; Allah (c.c.)’ın kullarına olan merhametidir. Kötü rüya, göreni uzun süre üzmesin diye üzücü olaya yakın bir zamanda, iyi rüya da, gören uzun süre sevin sin diye sevinçli olaydan uzun bir süre önce gösterilir” şeklindeki tespiti kayda değerdir.

Hayatta gerçekleşecek olaylara işaret eden rüyaların sadece peygamberler veya yüce Allah’ın diğer salih kulları tarafından görüleceğine dair bir kural olmadığı, Yusuf (a.s.)’ın getirdiği hak din ile henüz şereflenmemiş Mısır melikin ve hapisteki iki delikanlının rüyaları örneğinde anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Ahmed Âsım Efendi, **el- Okyanûsü’l-Basît fi Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît (I-IV)**, İstanbul, 1305.

Âlûsî, Ebu’l-Fadl Şihâbuddin (v. 1270 / 1853), **Rûhu’l-Meânî fi Tefsîri’l-Kur’ani’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî (I-XXX)**, Beyrut, trs.

¹⁴⁵ Râzî, age, XVIII, 150.

¹⁴⁶ “Aynı şekilde Melikin rüyasında, Yedi bolluk yılında yedi kıtlık yılında yenmek üzere, tahılların depolanmasına dair de bir işaret yoktur”. Bkz. Mevdûdî, **Tefhim**, II, 437.

- Ateş, Süleyman, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri (I-XII)**, İstanbul, 1988.
- Barnabas İncili**, trc.: Mehmet Yıldız, İstanbul, Trs.
- Beydâvî, el-Kâdî Nâsıruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed (v.791), **Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl (I-II)**, Mısır, 1955.
- Bursevî, İsmail Hakkı (v. 1137), **Tefsîru Rûhu'l-Beyân (I, X)**, İstanbul, 1389.
- Cassâs, Ebû Bekr Ahmed Ali er-Râzî (v.370), **Ahkâmu'l-Kur'an (I,III)**, Beyrut, 1325.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, **Tâcü'l-Lüğa ve Sıhâhü'l-Arabî (I-VII ve Ahmed Abdu'l-Ğafûr Attâr tarafından yazılmış, I cilt mukaddime)**, tahkik: Ahmed Abdu'l-Ğafûr Attâr, Kahire, 1982 (ikinci baskı).
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed (v.951), **İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kur'ani'l-Kerim (I, IX)**, Kahire, trs.
- Halil b. Ahmed el- Ferâhidî, **Ebû Abdurrahman, Kitâbu'l-Ayn (I-IX)**, tahkik: Mehdi el-Mahzumî, İbrahim es-Samarrâî, h. 1410, (ikinci baskı).
- Hatib Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (v. 463), **Târîhu Bağdâd ev Medînetü's-Selâm münzü Te'sîsîhâ hattâ Seneti** h. 463, Beyrut, trs.
- Hâzin, Alâü'd-Dîn Ali b. Muhammed b. İbrahim (v.741 / 1340), **Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl (I-IV)**, Beyrut, trs.
- İbni Âşûr, Muhammed Tahir, **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr (I-XXX)**, Tunus, 1984.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, el-Hafız (d.208), **el-Menâmât**, Kahire, trs.
- İbn Haldûn (v. 808 / 1406), **Mukaddime (I-III)**, trc.:Zakir Kadiri Ugan, İstanbul, 1989.
- İbn Hallikân, Ebû Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekir (v. 681), **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Enbâi'z -Zamân**, Kahire, 1948.
- İbn Hişâm, **es-Sîretü'n-Nebeviyye (I-IV)**, tahkik: Mustafa es-Seka, İbrahim el-Ebyârî, Abdulhafî Şelebî, Beyrut, trs.
- İbn İmâd, Şihâbuddin (v. 1089), **Şezerâtü'z-Zeheb fî ahbâri men Zeheb, tahkik ve ta'lik: Mahmûd el-Arnâvut**, tahkik ve tahrîc: Abdulkadir el-Arnâvut, Beyrut, 1986.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl (v.774), **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm (I-VIII)**, tahkik: Muhammed İbrahim el-Bennâ, Ahmed Âşûr, Abdü'l-Azîz Ğanîm, İstanbul, 1984.
- İbn Manzûr Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed (v. 711), **Lisânü'l-Arab, (I-XVIII)**, ta'lik: Ali Şîrî, Beyrut, 1992.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec (v. 597), **Sıfatü's-Safve**, tahkik: Mahmûd Fahrî, tahrîc: Muhammed Ravvâs Kal'acî, Beyrut, trs.

- İsbehânî, Hâfız Ebû Naîm Ahmed b. Abdullah (v.430), **Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ**, Mısır, 1974.
- İsfehânî, Hüseyin b. Muhammed Râğıb (v. 502), **el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an**, Beyrut, trs.
- Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn (v.1332 / 1914), **Mehâsinü't-Te'vîl (I-XVII)**, tahrir, ta'lik: Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, (birinci baskı), 1957.
- Konyalı Mehmed Vehbi Efendi (v.1949), **Hülâsatü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an (I-XVI)**, İstanbul, 1966 (dördüncü baskı).
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Ensârî (v.671 / 1273), **el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an (I-XX)**, Beyrut, trs.
- Lings, Martin, **İlk Kaynaklara Göre Hz. Muhammed'in Hayatı**, trc.: Nazife Şişman, İstanbul, 1984.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, **Tefhîmu'l-Kur'an (I-VIII)**, trc.: Muhammed Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş, İstanbul, 1986.
- Mîrza Muhsin el-Ufûr, **Biluğati's-Şîati'l-Kirâm fî Tabiri'r-Rüya ve'l-Menâm**, Kuveyt, 1986 (birinci baskı).
- Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)**, trc. Salih Tuğ, İstanbul, 1991.
- Nesefî, Ebu'l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (v.710 / 1310), **Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl (I-IV)**, İstanbul, 1984.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer (v.606), **et-Tefsîru'l-Kebîr (I-XXXII)**, Tahran, trs.
- Said Havva, **el-Esâs fi't-Tefsîr (I-XVI)**, trc. M. Beşir Eryarsoy, Harun Ünal, Ahmet Ağırakça, Abdüsselam Arı, İstanbul, 1989.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah (1250 / 1834), **Fethu'l-Kadîr (I-V)**, Mısır, h.1349 (birinci baskı).
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerir (v.310), **Câmiu'l-Beyân fî Tesîri'l-Kur'an (I-XXX)**, Beyrut, 1978 (üçüncü baskı).
- Tantavî, Cevherî (1359 / 1940), **el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerim (I-XXVI)**, Mısır, 1350.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali (v. 1158 / 1745), **Keşşâfü Istilâhâti'l-Fünûn (I-II)**, Kalküta, 1862.
- Zebîdî, Zeynü'd-Din Ahmed b. Ahmed b. Abdullatif (v.893), **Tecrîd-i Sarîh tercemesi (I-XII ve bir cilt kılavuz)**, trc.: Ahmed Naim, Ankara, 1984.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer (v.537), **el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl (I-IV)**, Beyrut, trs.